

ПРОБЛЕМАТИКА ЛІТЕРАТУРНОГО ПРОСТОРУ В ПРАЦЯХ ПОЛЬСЬКИХ УЧЕНИХ

Простір у літературному творі є категорією універсальною, визначальною. Актуальними залишаються питання пов'язані з вивченням просторового континууму в художньому контексті. Проте у польському літературознавстві відомі є окремі розвідки з цієї проблеми. Тому ми спробуємо простежити особливості визначення простору в польському літературознавстві і систематизувати шляхи аналізу номінації простору в структурі тексту.

У польському літературознавстві в 70-х рр. ХХ ст. розробка теми простору визнавалася недослідженою, позбавленою певних традицій, на відміну від звернення до проблеми часу, що досліджувалася з початку ХХ століття. І якщо у світовому літературознавстві на період 1977 року вже означилися два осередки з досліджень літературного простору (Франція і Тарту), то у Польщі початком дослідження проблеми можна вважати наукову конференцію у Варшаві (21–23 березня 1977), організовану Інститутом літературних досліджень. Матеріали цього зібрання увійшли до збірки, присвяченої VIII конгресу славистів, “Przestrzeń i literatura: studia” (Вроцлав, 1978), що побачила світ під редакцією М. Гловінського та О. Окопєнь-Славінської.

За рік до проведення конференції (1976) у “Pamiętniku Literackim” під рубрикою “Przestrzeń w dziele literackim” вийшли переклади шести фрагментів праць зарубіжних дослідників Ю. Лотмана, Ж. Женетта, Г. Башляра, Д. Ліхачова, Л. Келлера та М. Нойгаарда з аналізом просторової організації художнього твору. Перед цим у збірці “Współczesna teoria badań literackich za granicą” за 1972 рік вийшла друком праця “Wstęp do “Poetyki przestrzeni” Г. Башляра. З перекладених російських дослідників простору у 1975 році в збірці “Semiotyka kultury” побачила світ стаття Зари Мінц “Struktura “przestrzeni artystycznej” w liryce A. Błoka”, а у 1974 році в “Pamiętniku Literackim” (z. 4) – розвідка М. Бахтіна “Czas i przestrzeń w powieści”. Отже, бахтінське поняття хронотопу стало з того часу відоме польському читачу, хоча й не прижилося у літературознавчій термінології, принаймні, назва хронотопу в розвідках польських учених зустрічається з меншою частотою, ніж розрізнені час і простір. На той час польським літературознавцям були відомі ще неперекладені розвідки Джорджа Пуле “Les métamorphoses du cercle” (1961), Джорджа Маторе “L'espace humain” (1962) та ін. Тому варшавська конференція стала своєрідною відповіддю польських дослідників на доробок іноземних колег.

У збірці “Przestrzeń i literatura: studia” відомий польський літературознавець Міхал Гловінський у статті “Przestrzenne tematy i wariacje” на основі тези Блеза Паскаля виводить два простори – простір дійсності, або фізичний [4, 79], в якому живе і рухається людина (і ця концепція не є новою), та простір, підпорядкований слову, тобто “przestrzeń zwerbalizowana” [4, 80], в якому величезну роль відіграє просторова метафоризація. Простір генерує у мові численні метафори, що формують, крім обговорюваного простору (“przestrzeń omawiana”), також простір, який промовляє (“przestrzeń mówiąca” див.: Е.Т. Hall. The Silent language).

М. Гловінський розмірковує над властивостями двох просторів, зауважуючи крайню еластичність простору, який промовляє. На його думку те, що “в обговорюваному просторі відзначається вимірністю, в просторі, який говорить, може бути гнучким, змінним, в меншій або більшій мірі довільно формоутворювальним” [4, 85–86]. Флуктація, існуючи через багатократну зміну значення величини та розмаху її коливань, притаманна не тільки простору, але в рівній мірі часові й залежить виключно від індивідуального суб’єктивного сприймання тексту автором.

Простір у контексті конкретного періоду розглядає Тереза Міхаловська у наступній розвідці “Wizja przestrzeni w liryce staropolskiej (rekonesans)” зазначеної вище збірки, яка була покладена до її книжки “Poetyka i poezja. Studia i szkice staropolskie” (Варшава, 1982), де цілий розділ “Kochanowskiego poetyka przestrzeni” присвячений проблемі простору і часу в поезії Яна Кохановського. Дослідниця згадує про поділ простору ще з античності на антиномічну пару “натуральні” та “штучні” місця. Наводячи троякий поділ простору на космічний, міфічний та прагматичний [9], здійснений польським поетом XVII століття Мачеєм Казимежем Сарбєвським, Т. Міхаловська бере за основу геометричні форми (кулю, лінію вертикальну і горизонтальну), що створюють три простори, і показує їх функціонування в старопольській ліриці.

Цікавим фактом, який зауважила Т. Міхаловська, є те, що прагматичний простір як осередок діяльності людини складався з окремих просторових фрагментів (*loci*) [6, 97] і повстав через римське право, яке розглядало кожен людський вчинок у контексті місця (*a loco*) його здійснення (див. Cicero. De inventione; M.F. Kwintilian. Institutionis oratorias libri).

До речі, подібний розподіл простору на міфічний, прагматичний, а замість космічного (за Т. Міхаловською) – абстрактний, або теоретичний, зустрічаємо згодом у американського професора географії Й.-Ф. Туана у праці “Przestrzeń i miejsce”, що була перекладена польською мовою і вийшла друком 1987 року у Варшаві. Без посилання на неї, як і на книгу “Ukryty wymiar” (Варшава, 1976) антрополога і творця проксеміки Е.-Т. Холла, майже не обходиться жодне наукове дослідження з теми простору серед польських дослідників.

Зауважуючи велике значення простору для людини передусім як ознаки волі, що у російському літературознавстві зустрічаємо у Д. Ліхачова, який ототожнював слово «простір» зі звучанням слова волі для “руської людини”, Й.-Ф. Туан показав протилежне значення простору у людей різних народів. Майже завжди воно має подвійну семантику: як простір для дій і можливостей, так і відкритість для загрози. Якщо для китайців простір знаменує віддаленість людей, то для американця – вольність і шанс, натомість Й.-Ф. Туан наводить слова М. Горького про те, що для простолюдина – це пустка, чужість [10, 75–77].

У книзі Я.-А. Дроба “Trzy zegary: obraz czasu i przestrzeni w polskich kazaniach barokowych” (Люблін, 1998) спостерігаємо широковідомі після прочитання М. Еліаде традиційні аксіологічні напрями існування – верх-низ, схід-захід, небо як обитель святих і Бога та грішна земля, що не змогла утримати святість в обличчі Христа та Маткі Божої [3, 157], існування архетипу міста Емпіріум (Empireum) як locus positivus, spatiosus і atoenus, що послужило ідеалізації земних міст. Однак поруч із цим можна говорити про функціонування міста locus angustus – злого і грішного міста спокус (у Б. Гутовського – Варшава, у В. Гутовського – Краків), святих осередків – костьолів, цвинтарів. У Ю. Лотмана такі “miejsca pielgrzymkowe” утворюють поняття географічного простору,

коли місця ставали святими через те, що на них перебували останки святих або з'являлися святі. Проте Елізіум не постає в опозиції місту земному, йому опозиційну пару складає місто–“odludzie” [3, 184] як духовне. На пустку йдуть, щоб знайти духовні сили, порозмовляти з Богом, однак потім повернутися до цивілізації, щоб втілити задуми.

Через роздертість людини між природою та цивілізацією, на думку Данути Нічипорук, і повстала утопія як спроба знайти синкретичний простір, що поєднав би у собі цивілізацію з її зручністю і безпечністю, та природу з її естетичною та духовною функцією. З цього приводу у статті “Przestrzeń w kulturowym obrazie świata” зі збірки “Przestrzeń w nauce współczesnej” Д. Нічипорук пише: “Утопію місця характеризує свідоме формоутворення простору. У його основі лежить переконання, що саме спроектований простір є таким, який з'єднує натуральні ознаки середовища і різноманітні людські потреби” [7, 56].

Доволі логічна концепція простору постає у наступного автора збірки “Przestrzeń w nauce współczesnej” Зджислава Цацковського, який виокремлює дві складові людського простору: простір даний і витворений ранніми фазами еволюції просторовості, а також простір як результат діяльності нової істоти – “przestrzeń wielowarstwowa” [2, 32], що сполучає в собі простір технічний, господарчий, суспільних стосунків, популяційний, політично-адміністративний, культурний та простір людської уяви.

Багатшаровий простір у такому разі, будучи продуктом філіації (наступності) попередніх просторів, демонструє фактор безперервності розвитку простору, так само, як під цим кутом зору можна розглядати еволюцію явищ літературного процесу: кожне нове явище витікає з попереднього. Окреслюючи проблему обмеженості горизонту нашого сприймання тексту, Г.-Г. Гадамер розвиває поняття злиття горизонтів, стверджуючи неможливість оминання горизонту минулого при створенні горизонту теперішнього, оскільки кожен наступний горизонт сполучений з попереднім. Більше того, на відміну від горизонту розуміння кожного читача, текст написаний у межах власного семантичного горизонту. За Г.-Г. Гадамером, поняття злиття горизонтів передбачає, як при ознайомленні з текстом читачу вдасться поєднати ці два семантичні горизонти і злити їх.

Пропонуючи для тексту метафору ТУМАННОСТІ у статті “Туманності тексту”, В. Каляга на зразок людського простору Зджислава Цацковського, визнає появу нових текстових конденсацій на стику вже існуючих, а точніше “на стику існуючих туманностей як результат численних взаємодій та ігор між ними” [1, 171].

До основи монографії “Język i przestrzeń w poststrukturalistycznej filozofii kultury” (Poznań, 1996) Еви Реверс покладене поняття “milieu” французького філософа-позитивіста Іпполіта Тена – середовища як природного, географічного, так і суспільного, політичного, економічного, культурного. Описуючи перехід філософсько-культурного дискурсу від фізичного та суспільного розуміння простору до його інтерпретації, у розділі “Tekstualizacja przestrzeni” дослідниця реконструює витворені культурою текстуальний та системно-віртуальний виміри простору. Автор представила наростаючу штучність і “текстуальність” людського світу, що сприяли перебудові milieu в плаский простір тексту як поступовому зануренню простору до проблем мови через сучасні філософські дискурси та художні практики. Такий перехід у філософському дискурсі від історії до досвіду простору Е. Реверс представляє як послідовне демонтування усталених у філософській традиції реляцій: мова–простір, текст–середовище, логос–логосфера,

мовлення–схога, читання–подорожування (Майкл Серрес), писання–проживання (Жак Дерріда).

Під назвою другого розділу “Uprzeźwienie dyskursu” Е. Реверс умістила аналіз видозміни формально-лінгвістичної теорії дискурсу в бахтінське “слово”, яке разом з неказаним, мовчанням, ритмом тощо створює площину логосфери. Дослідниця вважає, що логосфера треба розуміти сьогодні як “вид квазінатурального *milieu* людини, більш ніж простір, побудований з монологічних дискурсів, що реалізують передумови, які виходять з претензій універсального розуму або діалогів, в яких світ вартості чітко поділений” [8, 161].

Порушуючи сферу географії, Е. Реверс на зразок лотманівського географічного простору ставить за пункт відштовхування подорож. І. Тен, якого дослідниця вважає втіленням туриста ХІХ століття, прагнув віднайти зв'язки між двома просторами: реальним географічним простором Європи (відображається записами місць на мапі – парків, вулиць, міст, країн тощо) та реально-уявним простором (побудованим на образах та уяві, що вписані в плаский простір літературного тексту) [8, 33].

Як і американський дослідник Й.-Ф. Туан, Е. Реверс розрізняє поняття простору та місць у цьому просторі, відзначаючи так само, як і Й.-Ф. Туан, відкритість та вольність простору й асоціюючи місця з бар'єром, стисненням, примусом [8; 51]. Місце як інтегральний складник середовища є передусім, на думку дослідниці, “tworzywem heterotopii”. Серед найважливіших місць вона відзначає початок відліку – дім, що у П.Т. Карджелайнена (P.T.Karjalainen. House, Home and the Place of dwelling // Scandinavian housing and Planning research. – 1993. – nr 10. – S. 71) має три іпостасі: будинок (“house”) як матеріальний об'єкт, дім (“home”) як реляція [8, 52], а також the place of dwelling – місце-пауза [8, 53]. У зв'язку з цим дослідниця виводить таке середовище, як “дом “home” розмови” [8, 59], зумовлений пізнавальним середовищем, спільним для всіх присутніх.

У Жака Дерріди в книзі “Шпори: стилі Ніцше” стикаємося з середою виробництва (“milieu de production”), яку він пояснює відокремленою фразою Ф. Ніцше “Я забув свою парасоль”, позбавленою внутрішнього та зовнішнього контексту. Французький теоретик літератури робить висновок, що це речення відрізане від середини свого виробництва, тобто оригіналу / тексту, а також від контексту, що йому надавав Ф. Ніцше, переписуючи це речення з якоюсь для нього лише відомою метою.

Всесвітньо відомий польський філософ Роман Інгарден, переймаючись “*habitus*” дійсності простору в літературному творі, зауважує, що навіть якщо у тексті зображуються перенесені з реального буття предмети (люди, тварини, країни, будинки), такого роду дійсність, на його думку, не варто повністю ідентифікувати з характером буття дійсно існуючих, реальних предметів, які представляють “зовнішнє *habitus* дійсності”. Ці предмети усе рівно тільки вдають дійсність, претендують на реальне буття, обираючи за фактичне те, що дійсне. Так само відбувається з представленим світом, де реальні предмети зіставляються з предметами, які мріються певній особі. І речі з омріяного світу і квазі-реальний світ є модифікаціями видимого буття, квазі-буття, як пише Р. Інгарден [5, 286].

Базуючись на цих висновках, Р. Інгарден виокремлює “przeźwienie przedstawioną” (простір представлений) та “przeźwienie wyobraźniową” (простір уявний). Причому, автор зумовлює необхідність розрізнення “przeźwienie wyobraźniowa” та “przeźwienie

wyobrażonej”: перший є “стисло іманентним переживанню уявному, є його справжньою “реальною частиною” [5, 293], натомість інша стає продуктом авторської уяви, не ґрунтуючись на попередніх досвідах.

Важливо, що простір представлений не може обмежуватися, і на цьому акцентує увагу Р. Інгарден, представленими рамками. Той простір, що залишається поза представленим описом у художньому творі, все рівно співпредставлений у творі хоча б через факт неможливості існування переривання простору [5, 288].

Уявний простір зображує предмети реального життя, причому ними можуть бути як відсутній зараз приятель, якого автор уявляє десь, так і реально неіснуючий кентавр, але обидва вони не є витвором власної уяви Р. Інгардена. Вони існували до нього – один в реальному житті, а інший – через втілення у міфах. Обидва стають об’єктами розумового процесу суб’єкта, який представляє. Таким чином, предмети уявного простору – це не фікція, вони трансцендентні по відношенню до авторського “*przeżycia wyobrażeniowego*” [5, 291], крім того, стали об’єктом думки автора, повторюємо – думки, а не уяви.

У польському літературознавстві, крім загальноописових праць з проблем простору, широко представлені дослідження простору у художніх творах письменників, зокрема: “*zawsze byłam tu...*”: *kreacja czasu i przestrzeni w liryce Haliny Poświatowskiej*” Б. Вжосек-Можинської (2004), “*Dramat przestrzeni w marynistyce Conrada*” В. Крайки (2000), “*Światy możliwe w poezji Stanisława Barańczaka*” І. Дембінської-Павелець (1999), “*Centrum i peryferie miejskie w twórczości Brunona Schulza*” (2005) М. Нешчежевської, “*Wszystko się zdarza na tym i na tamtym świecie*” – поетичка *kreacja świata* в “*Klechdach polskich*” Бolestawa Leśmiana” М. Клімчак (2005), “*Przestrzen sarmaty w świetle “Ogrodu fraszek” Wacława Potockiego*” В. Кшенжек-Брильової (2005).

Простір стає предметом аналізу в різних наукових дисциплінах: літературознавстві “*Konstrukcja czasu w literaturze polskiej XX wieku*” (1991) К. Бартошинського, “*Czas i przestrzeń w prozie polskiej XIX i XX wieku*” (1990), соціології “*Spoleczne wytwarzani przesrzeni*” (1988) Б. Яловецький, культурології “*Przestrzeń w dziele literackim. Kategoria poznawcza i kod kulturowy*” (1995) К.-Д. Шатравський, “*Dom rodzinny jako przestrzeń kullturowa*” (2000) І. Буковська-Флоренська, релігієзнавстві “*Podział przestrzeni i jej rozgraniczanie w religii i magii*” (1982) С. Чарновський, фольклористиці “*Kategoria przestrzeni w folklorze*” (1999) Я. Адамовський, міфології “*Mityczna przestrzeń naszych uczuć*” (2002) Р. Пжибильський.

В польському літературознавстві приділяється увага таким аспектам: роль і значення простору, семіотика простору (назва, атрибутика, опозиції натура-культура, село-місто), типи простору (сакральний-профанний), символіка простору, способи вираження простору (безпосередній-опосередкований), види формування простору (аморфний-структурний, відкритий-закритий, панорамний-фрагментарний, статичний-динамічний, пасивний-активний, історичний, універсальний). Крім того, простежується тематика простору в поетиках Аристотеля, Горація і класицизма (концепція трьох едностей). Розкривається простір як мімезис, зв’язки з соціологією та антропологією.

Отже, проблема простору у працях польських вчених простежується з 70-х років ХХ століття. Більшою мірою у виникненні власних концепцій польські вчені послуговуються доробком дослідників зарубіжного літературознавства, зокрема, французьких і російських, наприклад, вербалізований простір М. Гловінського, простір-

середовище Е. Реверс, оснований на milieu I. Тена тощо. Водночас наявні самобутні концепції Р. Ингардена (представлений та уявний простір), Д. Нічипорук (візія утопії як синкретичного простору) та ін. Слід зазначити, що у розвідках польських науковців не набуло поширення функціонування у назвах праць бахтінського хронотопу.

Література

1. Каляга В. Туманності тексту // Теорія літератури в Польщі. Антологія текстів. Друга половина ХХ–початок ХХІ ст. / Упоряд. Б. Бакула; за заг. ред. В. Моренця. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. – С. 141–171.
2. Cackowski Z. Osobliwości przestrzeni ludzkiego świata // Przestrzeń w nauce współczesnej / Pod red. S. Symotiuka, G. Nowaka. – W 3 t. Lublin: Wydaw. Uniw. Marii Curie-Skłodowskiej, 1998. – Т. 1. – С. 31–44.
3. Drob J.-A. Trzy zegary: obraz czasu i przestrzeni w polskich kazaniach barokowych. – Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 1998. – 224 s.
4. Głowiński M. Przestrzenne tematy i wariacje // Przestrzeń i literatura: studia / Pod red. M. Głowińskiego i A. Okopień-Sławińskiej. – Wrocław: Zakł. Narod. im. Ossolińskich Wydaw. PAN, 1978. – С. 79–96.
5. Ingarden R. O dziele literackim: badania z pogranicza ontologii, teorii języka i filozofii literatury. – Warszawa: Państw. Wydaw. Naukowe, 1960. – 498 s.
6. Michałowska T. Wizja przestrzeni w liryce staropolskiej (rekonesans) // Przestrzeń i literatura: studia / Pod red. M. Głowińskiego i A. Okopień-Sławińskiej. – Wrocław: Zakł. Narod. im. Ossolińskich, Wydaw. PAN, 1978. – С. 97–123.
7. Niczyporuk D. Przestrzeń w kulturowym obrazie świata // Przestrzeń w nauce współczesnej / Pod red. S. Symotiuka, G. Nowaka. – W 3 t. – Lublin: Wydaw. Uniw. Marii Curie-Skłodowskiej, 1998. – Т. 1. – С. 45–60.
8. Rewers E. Język i przestrzeń w poststrukturalistycznej filozofii kultury. – Poznań: Wydaw. Naukowe UAM, 1996. – 222 s.
9. Sarbiewski M.-K. O poezji doskonałej czyli Wergiliusz i Homer = De perfecta poesi, sive Vergilius et Homerus / M.-K. Sarbiewski; przeł. M. Plezia; oprac. S. Skimina. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Wydaw. Polskiej Akademii Nauk, 1954. – 523 s.
10. Tuan Y.-F. Przestrzeń i miejsce. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1987. – 253 s.

Анотація

У статті розглядаються найбільш цікаві, на думку автора, серед існуючих теорій щодо проблеми простору в польській літературній критиці, починаючи з 70-их років ХХ ст. і до сучасних досліджень.

Ключові слова: хронотоп, простір, який обговорюється і простір, який промовляє, міфічний, прагматичний, космічний, абстрактний простір, утопія, milieu, “habitus” дійсності, простір представлений та простір уявний.

Аннотация

В статье рассматриваются наиболее интересные, по мнению автора, среди существующих теорий относительно проблемы пространства в польской литературной критике, начиная с 70-х годов ХХ века и к современным исследованиям.

Ключевые слова: хронотоп, пространство, которое обсуждается и пространство, которое говорит, мифическое, прагматичное, космическое, абстрактное пространство, утопия, milieu, “habitus” действительности, пространство представленное и пространство воображаемое.

Summary

The article deals with the most interesting, as the author considers, existing theories of the space problem in the Polish literary criticism, on beginning of 70-ies years of the XX th of century and till modern researches.

Keywords: chronotope, space under discussion and talking space, mythic, cosmic, abstract space, Utopia, milieu, “habitus” of reality, representative space and fictitious space.